

Олянич В.В. Приватне та кооперативне підприємництво селянських господарств в Україні (1921 – 1929 рр.): історичний аспект. Монографія. – Харків: Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, 2012. – 302 с.

Монографія Валентини Олянич присвячена періодові історії України, який називають «золотою порою кооперації». Глибокі соціально-економічні процеси, що відбуваються в нашій країні, пов'язані з ринковою трансформацією народного господарства, вимагають науково обгрунтованої розробки й реалізації нових концепцій і моделей розвитку. Тим більше, що в Україні нині функціонують приватні, кооперативні, державні та акціонерні підприємства, які мають власну історію становлення та розвитку. Вони відмінні за соціально-економічними формами виробничих відносин, організацією трудових взаємин, статутними особливостями сільськогосподарських кооперативних підприємств, дрібних форм приватної торгівлі, активізацією сімейно-трудового підприємницького ладу.

Тому дослідниця в обгрунтуванні актуальності теми зазначає, що виразником суспільних зрушень і показником функціональних змін виявилось формування соціально-економічних форм підприємницької діяльності селянських господарств: сімейно-трудової, промислової, кооперативної та кустарно-ремісничої. У відповідності з актуальністю теми монографія складається з п'яти розділів і дев'ятнадцяти підрозділів, що свідчить як про глибокий аналіз соціально-економічних процесів у суспільстві визначеного періоду, так і про важливість наслідків цього аналізу для сучасних економічних відносин у нашій країні.

У першому розділі монографії – «**Теоретико-методологічні концепції висвітлення селянського підприємництва періоду непу**» розглядаються такі проблеми, як концепція селянського «сімейно-трудового господарства» та її інтерпретація у 20-х рр.; радянська історіографія соціально-економічного розвитку „непманської буржуазії»; сучасні науково-історичні розвідки селянського сільськогосподарського підприємництва 20-х рр.; теоретико-методологічні основи та джерела дослідження.

Узагальнюючи основи вивчення соціально-економічного становища селянських господарств, які з'явилися у 1920-х рр. у наукових та відомчих установах, В. Олянич виділяє три найважливіші напрямки. *Перший*, представлений науковою організаційно-виробничою школою, розглядав селянське господарство як сімейно-трудову організацію з внутрішньою мотивацією діяльності. *Другий* уособлювала марксистська група політичних аналітиків, які спиралися на соціально-класову типологізацію селянства. *Третій* напрямок, менш численний, але конструктивний, спирався на прикладні методи вивчення повсякденної організації селянського господарства. З функціональної та організаційно-виробничої точки зору селянські господарства належали до господарств підприємницького типу, вирізняючись майновим станом.

Приватне і кооперативне підприємництво селян представляло, на думку автора, складну соціально-економічну систему, частини якої взаємодіяли, мали виразну організаційно-господарську структуру та функціональні зв'язки. Інститут приватного підприємництва розглядається в монографії як цілісна соціально-економічна система, структурними і функціональними складовими якої виступали – селянський двір, кустарно-промислові підприємства (млини, олійниці, кузні тощо), кооперативні товариства, селянські промисли, які мали горизонтальний і вертикальний ступені взаємозв'язку. Еволюційна концепція походження селянського господарства важлива для розуміння сімейно-трудової організації селянського приватного підприємництва, але, як зазначається, вона не може слугувати за методологію його системного вивчення.

Другий розділ монографії – «**Соціально-економічний статус селянського «підприємницького ладу»**» включає такі проблеми, як створення нормативно-правової бази розвитку сільського приватного підприємництва; державного регулювання орендних відносин та найму і податкової політики стосовно приватника. У 1921–1923 рр. державою, як зазначається в монографії, були видані відповідні постанови,

декрети, положення та інструкції, що становили нормативно-правову базу для відродження та розвитку приватного підприємництва в сільському господарстві. Законодавчо було дозволено функціонування, крім державних, акціонерних, конфесійних форм, а також приватно-підприємницьку діяльність селянського двору у вигляді сімейно-трудового осередку та участі в усіх видах кооперації.

Для історіографії, яка базувалася на принципах марксистської теорії, вивчення суспільного розвитку, орендні відносини і наймана праця належали до основних ознак формування класів в українському селі. Оренда землі, як показав системний аналіз автором монографії статистичних матеріалів весняних обстежень селянських господарств, стосувалася поземельних відносин між селянами, була легальною формою їхньої господарської діяльності. У зазначеному розділі з'ясовано, що податкова політика, окрім фінансового джерела наповнення дохідної частини державного бюджету, мала виразну фіскально-регулятивну та класово-обмежувальну функції. На конкретних прикладах показано, що для селянських господарств податки становили тяжку грошову повинність, яка забирала значну частину продукції, а також були засобом боротьби з приватним сектором. Отже, податкова політика держави не сприяла розвитку приватного сільськогосподарського підприємництва, базуючись на засадах класового підходу до суб'єктів господарювання. Система оподаткування, зазначається в монографії, стримувала селянське підприємництво, тому що основними платниками податків були заможні та середні групи селянства.

У третьому розділі – **«Підприємницько-господарська діяльність селянського двору»** висвітлені організаційно-виробнича типологізація селянського сільськогосподарського підприємства; повсякденна господарсько-трудова активність селянства; особливості селянського «зернового бізнесу»; розвиток селянського приватного млинарства та джерела грошових доходів селянських господарств. Застосовуючи термін «підприємницько-господарська діяльність» стосовно селянського двору, В. Олянич розглядає його функціональну соціально-побутову універсальність, показує образ селянина – організатора сільськогосподарського виробництва, з'ясовує виробничі потреби та матеріальну базу селянських господарств, тобто рівень сільськогосподарського підприємництва, яке діяло в умовах економічної системи 20-х рр., представляючи приватний сектор.

Дослідивши документи і матеріали з окресленої проблеми, автор доходить висновку, що в українському селі функціонувала сімейно-трудова форма організації сільськогосподарського підприємництва, яка базувалася на рільництві, тваринництві, городництві, промислах та неземлеробських заробітках. Вона залишалася у 20-х рр. основою матеріального виробництва у той час, коли в офіційних документах влади, в політико-економічній літературі тих років траплялися різні визначення селянських господарств: «куркульське», «дрібний капіталіст», «підприємницького типу», «приватно-капіталістичне», «підприємницько-капіталістичне», «дрібнотоварне». Вони свідчили про застосування різних теоретико-методологічних підходів до соціально-економічної типологізації селянського господарства. Селянський двір був юридичною особою, яку представляв господар, а галузеве сільськогосподарське виробництво здійснювалося через трудову участь кожного члена селянської родини. Сімейно-трудова організація сільськогосподарського виробництва була типовою для усіх без винятку соціальних груп селянства, бо кожне господарство було дрібним підприємством із самобутньою цеховою структурою, яка засвідчувала відповідний розподіл трудових обов'язків.

У монографії значна увага приділена селянському млинарству, яке почало відроджуватися після проголошення непу та постанов і декретів про денационалізацію дрібних промислових підприємств. Колишні власники млинів повертали їх на правах майнової власності, брали в оренду. Приватне млинарство за кількістю закладів та обсягом продукції домінувало протягом 20-х рр., а в районах і селях надавало надзвичайної ваги виробничо-промисловій інфраструктурі. Щодо грошових доходів селянських господарств, то вони не виконували, як зазначає автор, функції нагромадження тому, що їх було обмаль і враховувався лише натурально-продуктовий еквівалент.

Статистичні та податкові органи звертали увагу лише на вартість майна – рухомого і нерухомого. Майновий статус двору визначали не гроші, а наявність землі, ріллі, городництва, робочої і продуктивної худоби, реманенту, господарських будівель, що становило основний капітал двору. Джерелом доходу селянської родини було власне сільськогосподарське виробництво, а неземлеробські заробітки – додатковим. Обмін натуральної частини продукції селяни здійснювали для сплати податків, поповнення реманенту, для задоволення інших виробничих і побутових потреб.

Четвертий розділ – **«Кооперативна форма селянського сільськогосподарського підприємництва»** складається з таких підрозділів: селянська мотивація створення кооперативних товариств; кооперативний збут продукції селянськими господарствами та участь селян в кооперативних заготовлях хліба. Конкретизуючи досліджувану проблему, автор монографії показує, що сільськогосподарська кооперація за соціальним складом її засновників та діяльністю була організаційною формою селянського підприємництва, яка не руйнувала економічних основ виробничої одиниці – двору з його сімейно-трудовою структурою. До сільськогосподарської кооперації належали найбільш бідні верстви села, яким бракувало реманенту, робочої і продуктивної худоби та посівного матеріалу, що спонукало їх гуртуватися довкола колгоспів – комун, тсозів, созів та артілей.

Підприємливі українські хлібороби, які мали достатньо землі та реманенту, теж не цуралися кооперативних товариств, особливо виробничо-збутових, машинно-тракторних і прокатних, які надавали відповідні технічні послуги. Об'єднавши майже дві третини селянських господарств, кооперація перетворилася на економічну систему багатогалузевого підприємництва селянських господарств, які поставляли заготовільним органам власну продукцію.

Кооперативна форма селянського підприємництва стала монополістом на внутрішньому ринку сільськогосподарської продукції, особливо по вирощуванню та заготовлі технічних культур, реалізації продукції птахівництва і тваринництва. Основним виробником і постачальником продукції були селянські приватні сільськогосподарські підприємства, які зберегли соціально-економічну структуру і сутність, делегувавши кооперації функції, а не організаційно-майнові повноваження. На хлібному ринку кооперація посідала якщо не ключове, то вагоме місце, сприяючи розвитку зернових операцій селянських господарств. Роль і місце кооперації на зерновому ринку в Україні були зумовлені рівнем розвитку зернового виробництва та структурою його споживання. В українському селі зник виробник і постачальник великих партій зерна, тому і кооперативна форма не могла стати основним каналом збуту селянського зерна, хоча для його виробників існувало три конкуренти-споживачі: державні контори, кооперація, приватник. Обираючи одного з них чи кількох одночасно, селянин виявляв господарську підприємливість, шукаючи матеріальну вигоду.

У п'ятому розділі – **«Кустарно-реміснича діяльність селянства»** досліджуються такі проблеми: територіально-галузеве розміщення селянських кустарних промислів; розвиток селянського кустарно-промислового підприємництва і створення та діяльність кооперативів кустарів-підприємців.

Належить підкреслити, що автор монографії розглядає кустарно-ремісничу промисловість у контексті розвитку самобутньої форми селянського промислового підприємництва, досліджуючи адміністративно-територіальне розміщення її галузей, динаміку суб'єктів господарювання, соціальні характеристики, економічну мотивацію функціонування селянських промислів, особливості діяльності їхніх кооперативних об'єднань та самодіяльних промислових підприємств. Зазначається, що кустарно-реміснича промисловість республіки, враховуючи її географічно-територіальне розміщення, була сільською. Дві третини кустарів проживали в сільських районах. Навіть серед цензової промисловості, яка вважається міською, майже дві третини підприємств мали менше 15 робітників, тобто належали до дрібної кустарно-ремісничої галузі. Харчосмакова, борошномельна, льонопрядильна галузі функціонували в селах, переробляючи сировину сільськогосподарського виробництва. Ковальський,

бондарський, столярний промисли діяли переважно в сільських регіонах, а взуттєво-швацький – у містах та містечках. Художньо-вишивальні промисли та гончарство, плетіння з верболозу та рогами також були селянськими. Такий галузевий поділ свідчив про самобутній соціально-економічний уклад дрібного промислового підприємництва, про недостатній розвиток великої фабрично-заводської індустрії, про матеріально-побутове зубожіння населення з низькою купівельною спроможністю.

Селянське кустарно-ремісничє підприємництво представляли в основному дві соціально-професійні групи: кустар-одинак та селянин-господар з промислами. В українському селі спостерігалася певна закономірність розвитку селянського господарства землею, тим меншою була частка промислів у них. Соціальною основою промислових занять, крім традиційних художньо-мистецьких, становили малоземельні, безпосівні та безтяглові господарства, для яких промисли були важливим джерелом формування сімейного бюджету. Майже у кожному селі працювали млини, власниками та орендарями яких були селяни-підприємці, а осінньо-зимового періоду спостерігався «промисловий бум», хоча для багатьох родин, як зазначається в монографії, він залишався постійним ремеслом. Щодо податкової політики держави, яка мала класовий характер, то вона не стимулювала розвиток кустарної галузі, а очікувана допомога ощадно-позичкових товариств, за відсутністю належного банківського кредиту, не доходила до безпосереднього виробника. Отже, в галузі кустарно-ремісничєї промисловості співіснували дві організаційно-економічні форми селянського підприємництва: приватна – у вигляді сімейно-трудоного типу та кооперативна – на основі виробничо-трудоного артілей і товариств. Наприкінці 20-х рр. їхня діяльність почала згортатися, а поширення набували виробничі артілі з високим рівнем усупільнення засобів виробництва та колективізацією праці.

Таким чином, у монографії В. Олянич показаний стан наукової розробки проблеми, з'ясовані концептуальні основи і фактологічні пріоритети історіографії, висвітлені організаційно-господарські форми індивідуального та кооперативного підприємництва селянських господарств в українському селі періоду непу, досліджені особливості сімейно-трудоного діяльності, її соціально-економічну мотивацію, участь селян у кооперації, заняття промислами та кустарно-ремісничєю справою.

Разом з тим, на нашу думку, слід зробити наступні зауваження і пропозиції. *По-перше*, щодо структури монографічного дослідження. Заслуговує на увагу його перший розділ, в якому відсутнє чітке розмежування між історіографією 20-х рр. і радянською історіографією соціально-економічного розвитку «непманівської буржуазії». Доречно також аналіз джерельної бази подавати перед теоретико-методологічними основами дослідження. *По-друге*, зміст другого розділу монографії не відповідає його назві «Соціально-економічний статус селянського «підприємницького ладу». Доцільним було б його озаглавити «Соціально-правовий статус селянського підприємництва». *По-третьє*. Підрозділ «Особливості селянського «зернового бізнесу» у третьому розділі монографії знову ж таки за своїм змістом і стилістикою варто озаглавити «Сімейно-споживчі та ринкові стимули селянського зернового підприємництва». *По-четверте*. Висновки повинні мати узагальнююче-теоретичний характер виключно на основі досліджуваного матеріалу і не включати додаткових сюжетів та історичних фактів, що продовжують висвітлювати ту чи іншу проблему, як це має місце в монографії.

Проте висловлені зауваження не впливають на загальну позитивну оцінку рецензованої книги.

У цілому вважаємо, що дослідження В. Олянич виконане на належному науково-методичному рівні і є всі підстави стверджувати, що викладений в ньому матеріал знайде своє використання у навчальному процесі під час розробки курсу лекцій, спецкурсів та навчально-методичних посібників. Розраховано на науковців, викладачів, студентів історичних та соціогуманітарних факультетів вищих навчальних закладів.

Володимир ПОЛОВЕЦЬ